

УДК 373.5.016:821.161.2-311.1-053.6
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.70-4.15>

О. А. Служук

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української літератури
Запорізького національного університету

ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ ПОНЯТТЯ ПРО РЕАЛІСТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНУ ПРОЗУ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвячена розгляду проблеми формування літературознавчої компетентності учнів 5–9-х класів, які перебувають у підлітковому віці. Зокрема, увага зосереджена на потребі вдосконалення змісту програми з української літератури. Відзначено, що українська реалістично-психологічна проза недостатньо повно досліджена літературознавцями. Водночас потребує детального розгляду процес формування в учнів підліткового віку поняття про художні прийоми, які використовуються в реалістичній прозі. Визначено, що у структурі сучасної шкільної програми з української літератури для 5–9-х класів часто порушується історико-літературний принцип. Виявлено, що, попри важливі морально-етичні теми, порушені у пропонуваній програмі творих, поза увагою юних читачів залишаються знакові тексти різних періодів розвитку українського реалізму. Представлено власну концепцію їх вивчення. Вона враховує історію розвитку української реалістично-психологічної прози для дітей та юнацтва і літератури реалізму загалом. Виділено основні етапи в історії розвитку реалістичної прози для дітей і юнацтва. У процесі дослідження були розроблені моделі тематичних блоків, що включають художню реалістичну прозу, яка відповідає віковим особливостям сучасних підлітків, їхнім інтересам та естетичному принципу художності в організації формально-змістової єдності. Відібрані й проаналізовані художні твори, зокрема й сучасних українських письменників, для вивчення тестуально і на уроках поза-класного читання в межах цих тем. Запропоновано відвести окремий блок програми з української літератури для вивчення шкільної теми. Доведено, що в колі читання сучасних підлітків не можна залишити поза увагою й реалістичну прозу на воєнну тематику, яка певний час була вилучена зі шкільного курсу української літератури, лише побіжно розглядалась у визначених програмою творах. Запропоновано для вивчення низку творів про війну. Обґрунтовано необхідність звернутися на уроках української літератури до творів сучасних письменників, у яких реалістично змальована психологія підлітків. Наскрізне поєднання цих тематичних блоків у кожному з 5 по 9 класи сприятиме формуванню цілісного уявлення підлітків про особливості вияву реалістичного письма в художньому тексті. Вони будуть підготовлені до вивчення в 10-му класі реалістичної прози.

Ключові слова: підлітковий вік, реалістично-психологічна проза, література для дітей та юнацтва, теоретико-літературне поняття, сприйняття, аналіз літературного твору, інтерпретація.

Постановка проблеми. Реалістична проза повсякчас була й залишається основною складовою частиною кола читання підлітків. Це зумовлено її відповідністю їхнім віковим особливостям, коли більшість із них співвідносять події, які відбуваються в художньому творі, з реальною дійсністю. Реалізм як художній напрям має свої канонічні ознаки, які впливають на формально-змістові, проблемно-тематичні, жанрово-стильові особливості художніх творів. Крім того, реалістична література, адресована юним читачам, особливо та, що з'явилася з початку ХХ ст. й нині активно розвивається, має свої риси, які активізують увагу до неї дітей та підлітків. У шкільних курсах літератур, і української, й зарубіжної, поняття про літературні напрями й стильові течії формується в 9–11 класах. До цього, у 5–8 класах, інтерпретуючи реалістично-психологічні твори, не акцентують на мистецьких прийомах письма в них, що спрощує сприйняття учнів та зводить аналіз елементів художнього

тексту до переказування епізодів та порівняння їх із реальною дійсністю. Формування ще в основній школі, коли діти перебувають у підлітковому віці, поняття про літературно-психологічну прозу, її особливості й еволюцію, розгляд у діахронії може бути сприятливим для їхнього літературного розвитку й читацької грамотності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку реалізму як художнього напрямку в українській літературі започаткована у творчості письменників ХІХ ст. й ґрунтовно досліджена науковцями (С. Жигун, Н. Ксьондзик, І. Лімборський, Д. Наливайко, С. Переломова, Д. Чижевський та ін.). Водночас залишається малодослідженим масив української реалістично-психологічної прози для дітей та юнацтва. Художні твори, що належать до нього, частково аналізувалися в монографіях та підручниках Л. Кіліченко, В. Костюченка, В. Кизилової. Окремо звертається до аналізу сучасної реалістичної прози

для підлітків, а також характеризує типологію її образів Т. Качак, але не розглядає їх у діячості.

У методиці викладання літератури окремо розглядаються питання аналізу художніх творів у середніх і старших класах (Ю. Бондаренко, Н. Волошина, А. Ситченко й ін.). Є й дослідження процесу формування теоретико-літературних понять (Т. Головіна, О. Мхитарян, Л. Нежива, Г. Токмань та ін.), а також формування компетентного читача (О. Ісаєва, С. Паламар, В. Уліщенко, Т. Яценко й ін.). Але потребує детального розгляду процес формування в підлітків (учні 5–9-х класів) поняття про художні прийоми різних літературних напрямів і стильових течій, серед них – і реалістичної прози.

Мета статті – охарактеризувати основні етапи розвитку української реалістично-психологічної прози для підлітків, виділити художні твори для вивчення в основній школі.

Виклад основного матеріалу. Сучасна шкільна програма з української літератури для 5–9-х класів побудована за тематичним принципом та враховує віднесеність до літературних родів. Водночас часто спостерігаємо в ній порушення історико-літературного принципу. Зокрема, знайомство з реалістичною прозою відбувається в 5-му класі в межах теми «Рідна Україна. Світ природи», у якій вивчається поезія Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського та проза Є. Гуцала, Григора Тютюнника й М. Вінграновського. Хоча тематичний принцип у цьому разі не зовсім виправданий, бо внаслідок цього неможливо сформулювати первісне уявлення підлітків про розвиток української реалістично-психологічної прози. Так, Д. Чижевський наголошує: «Річ не в тім, відкіля беруть реалісти свій матеріал, а в тім, як вони його зображують, якими засобами мови та стилю вони користуються при цьому» [10, с. 18].

Уважаємо, що, попри важливі морально-етичні теми, порушені у пропонованих програмою творах, поза увагою юних читачів залишаються знакові тексти різних періодів розвитку українського реалізму. А вивчення протягом 5 годин у 10-му класі теми «Українська реалістична проза» (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» та роман Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли як ясла повні») не може дати повного уявлення про реалізм як літературний напрям та його особливості в українському письменстві. Можливість поступового формування цих складових частин літературознавчої компетентності, як і введення творів сучасних письменників, написаних для підлітків, є очевидною й неодмінною умовою реформування структури курсу української літератури в основній школі.

Спробуємо представити власну концепцію, пов'язану з історією розвитку української реалістично-психологічної прози для дітей та юнацтва та літератури реалізму загалом.

В історії її розвитку можна виділити кілька етапів:

- зародження української реалістичної прози для підліткового читання (друга половина XIX ст.);
- неореалістична проза для дітей та юнацтва;
- соцреалістична проза для підліткового читання;
- проза шістдесятників для підлітків;
- новітня проза для дітей та юнацтва (70–80-ті рр. XX ст.);
- сучасна реалістично-психологічна проза для підлітків.

Реалістична проза для дітей та юнацтва як напрям українського художнього письменства започаткована в середині XIX ст. у творчості І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Івана Франка. Хоча більшість дослідників дитячої літератури вважають, що їхні твори не призначалися спеціально для дитячого читання, а в них подані реалістичні картини про життя дітей у XIX ст., але використані художні прийоми письма стали основою для розвитку цього напрямку в літературі для дітей та юнацтва. С. Переломова зазначає: «Українська реалістична література, представлена іменами І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, Марка Вовчка, Панаса Мирного, О. Кониського, пізніше Б. Грінченка, наближена до тих форм реалізму, які склалися в європейських літературах, зокрема до французького натуралізму і російського реалізму» [9, с. 113]. Що ж до реалістичних творів про дітей, у яких розкриваються світ дитинства, думки й мрії особистості, що перебуває у стані дорослішання, то можемо стверджувати, що в центрі розповіді – психологічне становлення протагоніста, яке розкривається через вчинки або взаємини з іншими персонажами, дорослими чи дітьми. Увага до думок і почуттів юних героїв, прийоми психологізму в їх змалюванні – визначальна риса української реалістичної прози для юних читачів, яка виразно проглядається на всіх етапах її формування.

Уважаємо, що вивчення реалістично-психологічної літератури має розпочинатися у 5-му класі зі «знайомства» з юними героями-бешкетниками, які через особистий досвід, часто гіркий і навіть трагічний, передчасно дорослішають, змінюють поведінку або роблять для себе важливі моральні висновки. Можемо запропонувати для вивчення оповідання українських письменників, творчість яких відноситься до різних етапів розвитку реалізму.

Галерею «бешкетників» по праву відкриває Василько – головний герой і наратор оповідання І. Нечуя-Левицького «Вітрогон». Це образ допитливої дитини, яка, долаючи заборони дорослих і власний страх, понад усе поспішає пізнати світ, часто водночас ризикує життям і потрапляє в неприємності, які автор змальовує із тонким гумором і співчуттям до маленького, але доброго героя.

Продовжує традицію «вітрогонів» Федько-халамидник з однойменного оповідання В. Винниченка. Звертаємо увагу учнів на засоби психологізму, які поглиблюються у творчості цього письменника. Образ Федька розкривається через його взаємини з іншими дітьми й увиразнюється майстерно виписаними художніми деталями, що свідчить про творчу еволюцію реалізму, яка виявляється не тільки в «дорослій» літературі, але й у підлітковій.

У творчості шістдесятників з'являється образ «дивної» дитини. Один із них – Олесь з оповідання Григора Тютюнника «Дивак». Дитяча допитливість у нього поєднується з любов'ю до всього живого, особливою чутливістю і співчуттям.

Пропонуємо звернутися і до оповідань сучасних письменників, у яких реалістично змальована психологія підлітків. Новаторством сучасної реалістично-психологічної прози є змалювання образу самотньої дитини. Т. Качак зауважує: «Психологічний ракурс дитячих образів посилюється у творах, які висвітлюють проблему дитячої самотності, покинутості. Це ілюструють оповідання із збірки «Мама по скайпу». Вадя («Ягоди» М. Кіяновської), Миколка Мороз («Гроші не пахнуть» С. Гридїна), Софія («Невидимка» Н. Гузеєвої) – образи самотніх дітей, яким бракує спілкування з матерями, їхньої ласки, любові, турботи» [3, с. 330]. Пропонуємо завершити розгляд галереї образів підлітків у 5-му класі уроком позакласного читання за цією збіркою, що дозволить виявити традиційні й новаторські прийоми психологізму в малій прозі сучасних письменників.

У шкільній програмі з української літератури для 6-го класу майже не представлена реалістична проза для підлітків (за винятком «Федько-халамидника» В. Винниченка). Пропонуємо вивчення низки автобіографічних творів для підлітків, які дозволять ґрунтовно ознайомити шестикласників з автобіографічною та біографічною прозою як різновидами реалістичної літератури.

Почати знайомство з ними можна з оповідань І. Франка для дітей. Особливо заслуговує на увагу «Під оборогом» – про дорослішання малого школяра Мирона, у якому уважний читач може розглядіти риси самого Каменяра в дитинстві. Образ головного героя поєднує риси допитливої дитини та має свої «дивацтва», які вирізняють його з-поміж інших персонажів і свідчать про неординарність натури й здатність до глибоких роздумів про довкілля. Школярі познайомляться ще з одним типом ровесника-героя – «маленький дорослий».

Шестикласники можуть ознайомитися із жанром автобіографічної повісті. Яскравими зразками її є твори О. Довженка «Зачарована Десна» та М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір». Можна запропонувати вивчення однієї з них на вибір учителя. «Зачарована Десна»

О. Довженка – це світлі спогади вже зрілого письменника про свої дитячі роки, про родину і звичаї, замилювання природою землі, де народився. Поряд із філософськими роздумами про сенс людського існування в повісті майстерно виписаний образ підлітка Сашка, який дорослішає й пізнає світ шляхом різних дитячих забавок і пригод.

Диалогія М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір» – це розповідь про зростання майбутнього письменника. Головний герой, Михайлик, прагне до книг, до знань, знаходить усілякі способи для цього. Його дорослішання відбувається на тлі початку ХХ ст. – буремного часу боротьби. Як і будь-який український письменник доби соцреалізму, М. Стельмах у повістях не оминає увагою образи революціонерів. Це дядько Себастьян, з яким приятелює Михайлик, але він поданий лише епізодично, а справжньою школою життя для Михайлика є звичаї і традиції його родини, які проглядаються вже в назвах повістей.

Дорослішання майбутнього письменника – у центрі повісті сучасного митця В. Рутківського «Потерчата». Цей твір – про покоління «дітей війни», їхнє поневіряння під час воєнного лихоліття. Він є пересторогою для дорослих, «які так нічого й не навчилися». Письменник уводить юного читача у світ, збурений війною, де зруйновані всі дитячі мрії й сподівання, а щодень маленький герой бореться за власне виживання. Реалістично змальовані картини зруйнованих сіл, покопаного вибухами степу, зради односельців і радості, що рідні повернулися живими.

Завершити вивчення реалістичної прози в 6-му класі пропонуємо уроком позакласного читання за книгами серії «Життя видатних дітей», започаткованою видавництвом «Грані-Т» у 2006 р. Основне її призначення – виявити таланти дітей уже в юному віці та спрямувати їх до розвитку, виховувати наполегливість у досягненні мети. Шестикласники можуть самостійно обрати книгу, про яку розповідатимуть. Учитель також може запропонувати учням виконання групового проєкту за книгами серії на тему «Дитинство видатних українських письменників», адже в серії є розповіді про Івана Котляревського, Миколу Гоголя, Григорія Квітку-Основ'яненка, Тараса Шевченка й ін., творчість яких вивчатиметься в наступних класах. Підлітки не тільки узагальнять поняття про біографічну й автобіографічну прозу, але й зможуть використати знання про дитинство письменників як передумову вивчення їхньої творчості.

Значне місце в реалістичній прозі для підлітків належить «шкільній темі». Пропонуємо відвести окремий блок програми з української літератури для її вивчення у 7-му класі. Зачинателем шкільної прози в українській літературі для дітей та юнацтва вважають Бориса Грінченка. Для вивчення у школі пропонуємо оповідання «Дзвоник», у якому автор

тонко передає почуття й переживання школярки Наталочки, зумовлені суворими шкільними порядками XIX ст., їх бездушністю та схоластикою.

Інший майстер шкільної прози – Степан Васильченко. Доцільно розглянути із семикласниками його повість «Циганка» про шкільне життя їхніх однокласників-підлітків – учнів п'ятої групи народної школи. У центрі твору «вічні шкільні проблеми» – взаємини з учителями й однокласниками, перша закоханість. Характери персонажів розкриваються через діалоги, художні деталі побуту й одягу, інтертекст.

На уроці позакласного читання семикласники можуть обговорити повість Бориса Комара «Диваки» про заняття сільських підлітків XX ст. на канікулах та їхні шкільні будні. Автор використовує традиційні для підліткової літератури засоби характеротворення – діалоги, описи кумедних ситуацій, міркування про життєві проблеми.

Шкільній темі присвячена й повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути», яка має всі ознаки реалістично-психологічної прози. У ній майстерно виписані різні психологічні типи підлітків: Юлько Ващук (самотній відмінник, який зважається на підлість), Славко Беркута (сильний і хоробрий, справжній лицар), Стефко Вус (неоднозначний характер, який, хоч і схиляється до негідних вчинків, але ще може перейти на бік доброти й людяності) і Ліля Теслюк (розумна, талановита й водночас проста). Авторка в повісті порушує вічні проблеми дружби, самотності, милосердя, які турбують сучасних підлітків.

Ще один урок позакласного читання – за книгою Марини Павленко «Миколчині історії», яка продовжує й поглиблює морально-етичну проблематику. Свого часу ці оповідання Марини Павленко навіть зазнали критики за нібито «надмірне моралізаторство». Але згодом книга викликала інтерес у юних читачів, які співпереживали Миколці, захоплювались його дитячими пригодами. Маємо можливість зосередитись якраз на актуальній проблематиці книги – соціальному сирітстві й відповідальності батьків за виховання та здоров'я дітей.

Уважаємо, що в колі читання сучасних підлітків не можна залишити поза увагою й реалістичну прозу на воєнну тематику, яка певний час була «табуованою» (Т. Качак) у шкільному курсі літератури, лише побіжно розглядалась у творах письменників. На нашу думку, молоде покоління має знати про страхітливі наслідки війни, щоб не повторити її страхіть. Тому пропонуємо для вивчення у 8-му класі низку творів про війну.

У циклі Н. Кобринської «Воєнні новели» описано, як дитяче щасливе життя затьмарилось воєнним лихоліттям, а чорна хмара війни перетворила щасливий світ дитинства на страшні

муки, поневіряння й сирітство. Жахіття війни описані в оповіданні «Каліка» із цього циклу. Не мали спокою і притулку ні дорослі, ні діти. Головна героїня оповідання Маланка, чоловіка якої забрали на війну, разом із дітьми потерпає від холоду, голоду, грабунків, змушена покидати рідну оселю й ночувати в полі. Після смерті мами, яку вбило снарядом із літака, діти лишилися сиротами, їх забрала до себе тітка. Страшне лихоліття зруйнувало вмить дитячий світ, змусило зазнати поневірянь, горя й неправної втрати. Без матері немає й дитинства – така думка наскрізно простежується в кінцівці оповідання.

Найбільше творів воєнної тематики в українській літературі – про Другу світову війну 1939–1945 рр. Серед найбільш відомих для дитячого читання – твори Ю. Яновського «Школяр», В. Близнеця «Мовчун», Григора Тютюнника «Климко», М. Вінграновського «Первінка», Олеса Гончара «Ілонка» та ін. Текстуально, за шкільною програмою, вивчається «Климко» Григора Тютюнника. Інші твори (на вибір) можна запропонувати для уроку позакласного читання.

Твори сучасних українських письменників також можуть бути рекомендовані для читання восьмикласників. Це повість Галини Пагутяк «Діти», книга Романи Романишин і Андрія Лесіва «Війна, що змінила Рондо» та ін. На нашу думку, вони також мають вивчатися у шкільному курсі української літератури.

У 9-му класі на зміну тематичному принципові у структуруванні матеріалу програми з української літератури приходить історико-хронологічний. Тому пропонуємо провести кілька уроків позакласного читання за реалістично-психологічними творами для підлітків на історичну тематику. Доповнить вивчення творчості Тараса Шевченка роман Оксани Іваненко «Тарасові шляхи», дозволить зануритися в козацькі часи повість Марії Пригари «Михайлик – джура козацький». Але все ж більшість художніх творів на історичну тематику можна віднести до пригодницьких, реалістично-фантастичних, що здебільшого продовжують романтичні традиції української літератури та потребують окремого ґрунтовного дослідження.

Висновки і пропозиції. Отже, уявлення про реалістично-психологічну прозу, її особливості й етапи розвитку має формуватися у шкільному курсі української літератури 5–9 класів поступово, на основі принципів системності й науковості. Для цього можливим видається введення в кожному із класів різних тематичних блоків прози для юних читачів, які сприятимуть систематизації знань підлітків та формуванню їхньої літературознавчої компетентності.

Список використаної літератури:

1. Жигун С. Соціальний реалізм в українській літературі ХХ ст. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2017. № 2 (18). URL: <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/255> (дата звернення: 13.05.2020).
2. Качак Т. Сучасна українська реалістична проза для підлітків: зміна естетичної парадигми. *Вісник Львівського університету*. Серія «Філологічна». 2018. Вип. 67. Ч. 2. С. 202–211.
3. Качак Т. Типологія дитячих образів у сучасній українській реалістичній прозі для підлітків. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (30). С. 322–336.
4. Ксьондзик Н. «Естетична» теорія соціалістичного реалізму. *Літературознавчі обрії*. Вип. 18. С. 109–115.
5. Лімборський І. Просвітницький реалізм в українській літературі. *Дивослово*. 2012. № 8. С. 46–51.
6. Мірошник С., Жуленко А. Формування цінностей старшокласників засобами сучасної української літератури. *Народна освіта: електронне наукове фахове видання*. 2017. Вип. 3 (33). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5117 (дата звернення: 13.05.2020).
7. Мхитарян О., Головіна Т. Формування теоретико-літературної компетенції підлітків засобами ІКТ. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2016. № 1 (52). С. 108–113.
8. Паламар С. Формування читацьких компетенцій на уроках української літератури в 5 класі. *Українська література*. 2013. № 11. С. 43–45.
9. Переломова О. Деякі особливості реалізму в українському художньо-літературному дискурсі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2011. Вип. 940. С. 112–114.
10. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy22.htm> (дата звернення: 13.05.2020).
11. Яценко Т. Формування компетентного читача на уроках української літератури в основній школі. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2012. № 5. С. 8–10.

Slyzhuk O. Formation of the concept of realistic-psychological prose in adolescents in the process of studying Ukrainian literature

The article devoted the problem of literary competence formation of 5–9 grades students who are in Teenagers. In particular, attention focused on the need to improve the content of the program on Ukrainian literature. It noted that Ukrainian realistic-psychological prose not fully studied by literary critics. At the same time, the process of forming the idea of artistic techniques by Teenagers used in realistic prose requires detailed consideration. It determined that the historical-literary principle often violated in the structure of the modern school curriculum in Ukrainian literature for grades 5–9. It revealed that, despite the important moral and ethical themes raised in the works offered by the program, the symbolic texts of different periods of development of Ukrainian realism remain out of the attention of young readers. The own concept of their studying presented. It takes into account the history of the development of Ukrainian realistic psychological prose for children and youth and the literature of realism in general. Main stages in the development history of realistic prose for children and youth highlighted. Research models of thematic blocks in the course developed. They include artistic realistic prose, which corresponds to the age characteristics of modern teenagers, their interests and the aesthetic principle of art in the organization of formal and semantic unity. The Artworks, including by modern Ukrainian writers, selected and analysed for study textually and in extracurricular reading lessons within these topics. It proposed to set aside a separate block of the program on Ukrainian literature to study the school theme. It proved that in the circle of reading of modern teenagers it is impossible to ignore realistic prose on military subjects. Especially the necessity to turn to the works of modern writers substantiated. For some time it was removed from the school course of Ukrainian literature, only briefly considered in the works defined by the program. A works about the war offered for study in the 8th grade. The end-to-end combination of these thematic blocks in each of grades 5 to 9 will contribute to the formation of a holistic view of teenagers about the peculiarities of the expression of realistic writing in literary text. They will be prepared to study Ukrainian realistic prose in the 10th grade.

Key words: teenagers, realistic-psychological prose, literature for children and youth, theoretical-literary concept, perception, analysis of literary work, interpretation.